

LIBERALUS NACIONALIZMAS TRADICINĖSE DEMOKRATIJOSE IR POSTSOVIETINĖJE ERDVĖJE*

Pasaulyje yra tris kartus daugiau tautų nei valstybių. W. Normano knygoje „Aptariant nacionalizmą: tautos kūrimas, federalizmas ir secesija daugiatautėse valstybėse“ daugiausia vietos skiriama daugiatautėms valstybėms, kuriose priverstos sugyventi dvi ar daugiau tautų. Tai politinės filosofijos darbas, kuriame diskutuojama ne tik apie tai, kaip yra, bet ir apie tai, kaip turėtų būti. Todėl autorius nevensgia atvirai vertinti politinių ir institucinių sprendimų, priimamų daugiataučių valstybių, kuriose susiduria skirtingi nacionaliniai diskursai, konkuruoja dvi ar daugiau tautos kūrimo idėjų.

Politikos mokslų akademinė visuomenė, kurios darbai neapsiriboja tik politine filosofija, ši knyga yra svarbi tuo, kad W. Normanas siekia suderinti iš pirmo žvilgsnio neįprastus dalykus: viena vertus, dvi politines teorijas – nacionalizmą ir liberalizmą, kita vertus, du mąstymo apie politiką būdus – politinę filosofiją ir institucionalizmą.

Kaip teigia pats autorius, „šioje knygoje keliamas klausimas kada, arba kokiais atvejais liberalui būtų pagrįsta būti nacionalistu“¹. W. Normanas teikia daug dėmesio įvairiems skirtingų autorių požiūriams į nacionalizmą kaip socialinį, kultūrinį, politinį ar antropologinį fenomeną, sąvokos „tauta“ traktavimo įvairovei. Jis bando atrasti

---

* Wayne Norman. *Negotiating Nationalism: Nation-Building, Federalism, and Secession in the Multinational States*. Oxford University Press, July 2006.

visų autorių sąlyčio taškus ir įvertinti šių sąvokų vartojimą nūdienos kontekste. Taip pat siūlo apie nacionalizmą galvoti kaip apie tam tikrą diskurso formą, argumentų konstravimo būdą ir priemonę, kuria mobilizuojama parama. Kitos knygos dalys skirtos įvertinti įvairias institucines ir konstitucines atsvaras nacionalizmui neperžengiant liberalios demokratijos ribų.

Siekiant pabrėžti šios knygos vertingumą nacionalizmo ir tautų sugyvenimo tyrimų svarbai, bus pristatomas ne tik pats W. Normano darbas, bet ir jo aktualumas tiriant postsovietinę erdvę, taip pat analizuojant ir vertinant situacijas tų valstybių, kuriose Lietuva deklaruoja turinti strateginių interesų – Baltarusijoje, Rusijoje, Ukrainoje.

Tautos apsisprendimas ir kūrimas

Pasak W. Normano, liberalus nacionalistas yra tas, kuris naudoja nacionalistinius argumentus užtikrinti paramą liberaliai politikai. Atrodytų, kad šis teiginys skirtas būtent postsovietiniam kontekstui, kur pasipriešinimas autoritariniam Sovietų Sąjungos režimui visų pirma rėmėsi nacionalistiniais argumentais. Beveik visose valstybėse, kurios atsirado žlugus Sovietų Sąjungai, buvo siekiama sukurti liberalią demokratinę santvarką. Deja, knygoje analizuojamos visų pirma tradicinės demokratijos, t. y. daugiatautės demokratinės valstybės, kurios skirtingais federaciniais ir konstituciniais būdais užtikrina konkuruojančių tautos kūrimo projektų sugyvenimą. Tai Kanada, Šveicarija, JAV. Autorius teigia, kad jo tikslas įvertinti tautos kūrimo, federalizmo ir secesijos moralumą ir pasiūlyti, kaip moralumas galėtų būti užtikrintas demokratinėse valstybėse.

Iširus Sovietų Sąjungai susikūrusios valstybės pirminiame transformacijos etape buvo tolokai nuo demokratijos. Pati demokratija joms buvo tikslas, kaip ir perėjimas į rinkos ekonomiką. Postsovietinėje erdvėje valstybės, o kai kuriais atvejais net tautos sukūrimas buvo viena iš transformacijos dalių. Vis dėlto analizuojantiems politinius procesus postsovietinėje erdvėje, ši knyga galėtų būti įdomi dviem prakti-

niais aspektais: viena vertus, dėl W. Normano pateikiamų kai kurių sąvokų apibrėžimų ir išsamių nacionalistinių politikų vykdymo priemonių sąrašų, antra vertus, dėl normatyvinių tikslų, kurių siekia autorius tiek vertindamas nacionalistines politikas, tiek teikdamas institucinius pasiūlymus.

W. Normanas pateikia labai tikslius klausimus, į kuriuos kiekviena daugiatautė valstybė, priimdama politinius ar institucinius sprendimus, turėtų sau atsakyti: pirma, kokių veiksmų politiniai veikėjai ar vyriausybės gali imtis siekdami formuoti piliečių tautinį identitetą arba identitetus? Antra, kaip mažumai ir daugumai galėtų būti užtikrintos vienodos sąlygos realizuoti teisę į apsisprendimą (angl. *self-determination*), kartu vienodos sąlygos vykdyti savo tautos kūrimo projektus demokratinėje federacinėje valstybėje? Trečia, suprantama, kad ne visos tautos turi sąlygas sukurti savo valstybę, todėl keliamas klausimas, kaip konstituciškai turėtų būti reguliuojamas secesijos arba atsiskyrimo klausimas, kad nebūtų pažeisti įstatymų viršenybės ir demokratijos idealai?

Atsakymą į pirmąjį klausimą W. Normanas laiko pačiu svarbiausiu kalbant apie tautos kūrimą arba tai, kas vadinama tautine inžinerija. Tačiau autorius nemano, kad kalbant apie nacionalizmą būtina pasirinkti konkretų tautos apibrėžimą, galima ir tai, ką siūlo R. Brubakeris – kalbėti apie „tautiškumą“ (angl. *nationness*), t. y. naudoti tautiškumą, o ne tautas kaip conceptualų kintamąjį. Vertinti tautas ne kaip materiją, bet kaip institucionalizuotą formą; ne kaip kolektyvinę, bet kaip praktinę kategoriją; ne kaip vientisą kategoriją, bet kaip sąlyginį įvykį². Tik taip galime suprasti tautybės esmę ir tikrą nacionalizmo jėgą, neištraukdami mums įprastų „tautos“, kurios potencialą praktikoje norime paaiškinti, „politinės fikcijos“ teorijų. R. Brubakeris siekia parodyti, jog tai, kad nacionalistai ar paprasti piliečiai tiki esą realios tautos nariai, yra nediskutuotina, tačiau mums nebūtina pradėti nuo tautos egzistavimo įrodymo tam, kad paaiškintume arba suprastume nacionalistų tikėjimus, identitetus ar emocinius argumentus. Nacionalizmas neatsiranda iš tautų kaip kolektyvų. Jis yra sukurtas

arba, tiksliau tariant, įkvėptas tam tikrų politinių (ir kultūrinių bei ekonominių) procesų. Metodologine prasme kalbėjimas vien tik apie egzistuojančias tautas gali reikšti, kad pripažįstame, jog tautinių grupių statusas jau yra nulemtas. Todėl tautiškumas yra procesas, o nacionalizmas tokiu atveju yra bandymas įtikinti atskirus piliečius, kad jie priklauso vienai tautinei grupei, o ne kitai. Tai visiškai nereiškia, kad mes negalime kalbėti apie tautas ar joms artimas grupes, tautines mažumas, tačiau visada reikia turėti omenyje grėsmes laikantis statinio požiūrio.

Tačiau W. Normanas siūlo tautos apsisprendimo (angl. *self-determination*) netapatinti su tautos kūrimu (angl. *nation-building*). Tai yra du glaudžiai susiję ir susipynę būdai artikuliuoti pagrindinį nacionalizmo siekį ar projektą. Tautos apsisprendimas – tai statuso nustatymas (autonomija arba secesija, t. y. atsiskyrimas, naujos valstybės sukūrimas), o tautos kūrimas – tautos „savęs“ apibrėžimas. Nors nacionalistai savo retorikoje daugiausia kelia tautos apsisprendimo klausimą, tas apsisprendimas bus neįmanomas ir nacionalistinė retorika nebus mobilizuojanti (nežadins tautinių sentimentų ar emocijų), jeigu nevyks tautos kūrimo procesas. T. y. jeigu konkrečioje bendruomenėje sukurta tauta, tada įmanoma įgyvendinti kitas politikas apeliuojant į tautinius sentimentus. Tačiau tai jokių būdu nereiškia, kad jeigu tautos gyvenama teritorija sutaps su jos valdoma teritorija, nacionalizmas išnyks (t. y. visi konkrečios tautos nariai bus vienodai apsisprendę). W. Normanas teigia, kad tai geriausiai atspindi JAV situacija po rugsėjo 11-osios, kai tauta buvo mobilizuota vartojant išimtinai nacionalistinę retoriką, nors nebuvo realizuojama tautos apsisprendimo teisė.

Ar liberalaus nacionalizmo tyrimai taikomi postsovietinėje erdvėje?

Nors W. Normanas save skyrė tradicinėms demokratijoms, valstybėms, turinčioms ilgametę federalizmo patirtį, pabandyti pritaikyti politinę filosofiją daugiatautėms valstybėms analizuoti yra labai viliojanti

užduotis, juo labiau kad filosofija pati savaime daro universalumo išlygą. Vis dėlto būtina pabrėžti, kad autorius sau visiškai nekelia tikslo siūlomą modelį taikyti nedemokratinėms valstybėms.

Taigi W. Normano siūlomas „tautos apsisprendimo“ ir „tautos kūrimo“ sąvokų atskyrimas gali būti tik iš dalies pritaikytas postsovietiniams tyrimams. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad postsovietinėse respublikose prasidėjusios dainuojančios revoliucijos rėmėsi nacionalistine retorika, vyko tautos kūrimo (kartu tautos siekė sukurti demokratinės valstybes), valstybių apsisprendimo procesas. Tačiau čia susiduriame su keliomis istorinėmis išlygomis: pirma, ne visose valstybėse nacionalistai apskritai egzistavo (pvz., Baltarusija, Centrinės Azijos valstybės), nesiformavo ir įtakingos jų grupės, galinčios vesti buvusių SSRS teritorinių vienetų gyventojus. Antra, tautos apsisprendimas daugelyje sovietinių respublikų vyko dėl „susiklosčiusių aplinkybių“, o ne dėl apsisprendimo. Be to, pavyzdžiui, Baltarusija apskritai atsirado tik po dabar jau tarptautinio Belovežo susitarimo, pasirašyto 1991 m. gruodžio 8 d. Dabartinis Baltarusijos prezidentas Aleksandras Lukašenka ne kartą yra sakęs, kad nepriklausomybė šaliai nieko gero nedavė. Kita vertus, tie administraciniai vienetai, kurie turėjo žemesnį statusą nei sovietinės respublikos, net ir deklaravę tautos apsisprendimą sukurti nepriklausomą valstybę, taip ir liko Rusijos sudėtyje (Tatarstanas, Čečėnija). Todėl galima sakyti, kad postsovietinėje erdvėje apie tautos apsisprendimą galima kalbėti kaip apie išimtį, turint omenyje visų pirma Baltijos valstybes, bet tik ne Baltarusiją, Centrinę Aziją ir ne tautinius vienetus, šiuo metu egzistuojančius Rusijos viduje. Kita vertus, šiuo metu visoje postsovietinėje erdvėje tebevyksta tautos kūrimo procesai. Tautiškas, kuris sulaukia vis daugiau mokslininkų dėmesio, Rytų Europoje dar tik pradeda formuotis.

Ne dėl tautos apsisprendimo atsiradusios, bet išlikusios kaip sovietinis reliktas sienos lėmė, kad buvusioje SSRS teritorijoje susiformavo daug daugiataučių valstybių. Tikriausiai postsovietinėje erdvėje nėra nė vienos naujos valstybės, kurioje negalima būtų aptikti dviejų ar

daugiau konkuruojančių tautinių projektų. Galbūt dėl to naujosios postsovietinės valstybės ir tautiniai dariniai Rusijoje yra tokie jautrūs nacionalistinei retorikai, o Rusijos intelektualai pastaruosius dvejus metus tik ir diskutuoja apie Rusijos nacionalizmo įtaką visuomenei. Visos postsovietinės valstybės taiko įvairius metodus, kuriais paskatintų arba sugyventi kelis tautos kūrimo projektus, arba užtikrintų, kad liktų vienas – visa apimantis tautinis projektas.

W. Normanas pateikia sąrašą būdų, kuriais politiniai veikėjai arba institucijos gali siekti modifikuoti jau egzistuojančius identitetus ne tik kiekybine, bet ir kokybine prasme³:

- a) pakeisti identiteto prioritetų sąrašą, t. y. siekti, kad esamas tautinis identitetas taptų svarbesnis nei savęs tapatinimas su kitomis grupėmis;
- b) „sentimentalizuoti“ tautinį identitetą, t. y. siekti, kad sentimentai, asocijuojami su konkrečiu tautiniu identitetu, būtų intensyvesni, dažniausiai taip bandoma užsitikrinti, kad tautiečiai būtų atviresni nacionalistinei retorikai, pasiryžę aukotis dėl tautos;
- c) „desentimentalizuoti“ tautinį identitetą, t. y. siekti užtikrinti, kad tautiečiai nebus tokie atviri nacionalistinei retorikai. Dažnai šis būdas naudojamas, kai „sentimentalizacija“ turėjo neigiamų padarinių;
- d) rekonfigūruoti tautinį identitetą, t. y. siekti pakeisti identiteto „turinį“ ir „savybes“. Viena vertus, tai gali būti siekis modernizuoti identitetą, padaryti jį mažiau priklausomą nuo etninių, religinių sentimentų, kita vertus, tai gali būti siekis pakeisti egzistuojančius mitus, herojus, tautos priešus ir pan.;
- e) remoralizuoti tautinį identitetą, t. y. siekti pakeisti normatyvinį tautinio identiteto turinį, apibrėžti, kokias teises ir pareigas kitiems tautiečiams kiekvienas turi, pakeisti supratimą apie tautos tikslus ir likimą, laimėjimus.

Tikriausiai nereikėtų nė pridurti, kad beveik visose demokratinėse ir nedemokratinėse, postsovietinėse ir ne tik valstybėse galime rasti pavydžių, kaip šie būdai taikomi. Tačiau W. Normanui yra svarbu, ar

jų taikymas nesikerta su pagrindinėmis liberalų vertybėmis. Be to, jam svarbu, kaip užtikrinamos visų konkuruojančių valstybės kūrimo projektų galimybės daryti tą patį. Tas įmanoma priklausomai nuo kelių aspektų: kokia yra valstybė – unitarinė ar federacinė (ar užtikrinanti teritorinę autonomiją tam tikroms grupėms), kaip paskirstyti įgaliojimai tarp centro ir periferijos, kokios galimybės tautinėms mažumoms dalyvauti centrinio valdymo aparato darbe, kokios yra vienetų sienos ir kaip jos keičiamos, ar yra įvirtinta secesijos teisė, ne mažiau svarbi ir rinkimų sistema, ir egzistuojančių grupių pripažinimas.

Reikia pasakyti, kad tiesiogiai ar ne beveik visos demokratinės valstybės naudoja šiuos instrumentus tam tikriems sentimentams formuoti ar jau egzistuojantiems įtvirtinti. Įspūdingiausias šiuo atveju būtų Baltarusijos pavyzdys. Tikriausiai iš viso W. Normano pateikto sąrašo nėra nė vieno punkto, kurio A. Lukašenka nebūtų pritaikęs tiek keisdamas sentimentų prioritetus, tiek pagal poreikį sentimentalizuodamas ar desentimentalizuodamas tautinį identitetą.

Suprantama, kad liberalai instinktyviai atmes viską, kas susiję su manipuliacija žmonėmis, žaidimu emocijomis, naudojimusi etniniais konfliktais, tai, kas užkerta kelią lygioms galimybėms ar lygiomis sąlygomis dalyvauti politikoje. Šia prasme nėra jokios specialios liberalios tautos kūrimo moralės: bet kuris politinis veikėjas ar institucija bus pasmerkta, jeigu jie pamins tradicines liberalias autonomijos, gerovės, lygybės, teisingumo vertybes, ypač tas, kurios susijusios su šiandien aktualiomis tautinių mažumų teisėmis.

W. Normanas savo knygoje beveik neskiria vietos kitiems identitetams, kurie sunkiai atribojami nuo tautinio – religiniams, teritoriniams, socialiniams, politiniams ir pan. Tai ne diskusija apie etninį ir pilietinį identitetą, bet klausimas, kuriam dažnai neskiriama dėmesio siekiant analizuoti postsovietinį nacionalizmą. Keletas iškalbingų pavyzdžių. Baltarusijoje vyksta tautinio identiteto desentimentalizacija, tačiau tai visiškai nereiškia, kad kuriama terpė alternatyviam tautiniam projektui. Priešingai, skatinamas identifikavimasis ne su tautiniu ar valstybiniu dariniu, bet su socialine sistema kaip tokia, su „Bal-

tarusijos ekonominiu stebuklu“. Įdomus ir komplikuoatas pavyzdys yra Ukraina. Čia tautos kūrimo projektai beveik atitinka geografinę šalies suskirstymą Šiaurė–Pietūs, Rytai–Vakarai. Sunku suvokti, kas kam daro įtaką: ar politinės afiliacijos skatina nacionalistinius sentimentus, ar vis dėlto atvirškščiai – pritarimas skirtingiems tautos kūrimo projektams lemia politinius pasirinkimus. Galiausiai – Krymo totoriai. Ukraina yra unitarinė valstybė, tačiau jiems suteiktas ypatingas statusas. Kokiu pagrindu, W. Normanui tikriausiai būtų sunku pasakyti, nes šis vienetas yra hibridinis. Totorių palikuonys ten sudaro mažumą, ukrainiečiai – daugumą, rusai – mažumą, tačiau prorusiškai nusiteikusių gyventojų – dauguma. Tautos apsisprendimą, kurį šis hibridinis teritorinis darinys siekia deklaruoti, nėra pagrįstas tautos kūrimo procesu (nes nėra tautos, kurią reiktų kurti). Tai dažnai buvusioje SSRS teritorijoje pasitaikantis atvejis, kai kaimynė Rusija tiesiog realizuoja savo politines ambicijas.

Liberalaus nacionalizmo institucionalizavimas

Viena vertus, žvelgdami iš liberalios perspektyvos, turėtume ieškoti institucinių priemonių pagelbėti dviejų skirtingų tautinių projektų sugyvenimui, kita vertus, kyla klausimas, ar gali sugyventi vienas tautos kūrimo projektas ir netgi ne tautinių, bet politinių sentimentų mobilizuotos, teritoriškai labai koncentruotos grupės, kurios etnine kilmė dažnai net nesiskiria nuo daugumos.

Tai klausimas antrai W. Normano knygos daliai, kurioje jis bando įvertinti institucinius instrumentus, naudojamus daugiatautėse valstybėse. Autoriaus manymu, intravalstybiniam apsisprendimui turi įtakos trys esminiai dalykai: a) federacinis galių paskirstymas; b) simboliniai, deklaratyvūs teiginiai, pripažinimas; c) rinkimų sistema, politinis atstovavimas visais lygiais. Didžiosios daugumos atveju apsisprendimo teisė turi būti įgyvendinama būtent šiomis priemonėmis.

Secesija yra labai jautrus dalykas tiek pačioms valstybėms, tiek apsisprendžiančioms jos siekti tautoms, tiek visai tarptautinei ben-

druomenei. W. Normanas yra įsitikinęs, kad tokia galimybė visiškai nereiškia, jog secesija yra skatinama, bet priešingai – tai užtikrintų daugumos ir mažumos tarpusavio pasitikėjimą, mažumos pripažinimo įtvirtinimą, galiausiai būtų „paskutinė priemonė“ (jei kalbama apie masinius žmogaus teisių pažeidimus, agresiją).

Politinės filosofijos prasme dažnai bijoma vertinti procesus, kurie vyksta postsovietinėje erdvėje. Visų pirma tautos apsisprendimas dažniausiai diskutuojamas kalbant apie Rusijos Federacijos sudėtyje esančias valstybes, tas, kurios yra deklaravusios savo nepriklausomybę (Tatarstanas, Čėčėnija), taip pat apie Padniestrę (Moldova), Abchaziją ir Pietų Osetiją (Gruzija). Žvelgiant iš W. Normano perspektyvos, Tatarstano atvejis yra teigiamas pavyzdys, kai Rusijoje įvyko intravalstybinis tautos apsisprendimas. Šiuo atveju daugiausia įtakos turėjo federacinis galių paskirstymas, kitaip tariant, Rusijos ir Tatarstano sutartis⁴. Deja, Čėčėnijos atveju tokio tipo sutartis net nebuvo svarstoma, o teritorijoje su pertrūkiiais vyksta kariniai susirėmimai. Per šį laikotarpį teritorijos gyventojų skaičius sumažėjo trečdaliu. Vienintelis būdas, kurį pripažįsta vadinamieji čėčėnų sukilėlių lyderiai, yra secesija, t. y. nepriklausomybė, kuri Rusijos Federacijos konstitucijoje nėra numatyta. Ar tikrai šiuo atveju neturėtų būti taikoma ta „paskutinė priemonė“? Kita vertus, tarptautinė bendruomenė gali susidurti su itin neigiamais padariniais – kitos šiuo metu taikiai nusiteikusios Rusijos vidaus tautos užsinerės peržiūrėti savo apsisprendimą.

Vienašališkai nepriklausomybę paskelbusios Padniestrė ir Abchazija kartkartėmis atsiduria tarptautinės visuomenės dėmesio centre. Tačiau greito problemos sprendimo sunku tikėtis. Viena vertus, jeigu remtumės W. Normano siūloma teorija, visas puses patenkinantis sprendimas galimas tik demokratinėje valstybėje ir tik vadovaujantis liberalia etika. Net jeigu Gruzija šiuo metu yra apsisprendusi įtvirtinti demokratiją, tačiau kitaip nei tradicinės demokratijos, netgi tautos institucionalizavimo klausimas valstybės (Gruzijos) viduje nėra ir artimiausiu metu nebus vien Gruzijos klausimas. Kaip ir Krymo totorių atveju čia lemiamą vaidmenį vaidina ne abchazų ar osetinų tautų kūri-

mas, bet elito politinės afiliacijos su Rusija (šiose teritorijose buvo vienašališkai išduodami Rusijos pasai, kuriuose nėra tautybės žymos).

Aptariant nacionalizmą

W. Normano knygą „Aptariant nacionalizmą“ reikėtų vertinti kaip puikų sąvokų apibrėžimo šaltinį, susistemintą nacionalistinės politikos praktiką, o svarbiausia – nebijojimą normatyviai įvertinti šias praktikas ir siūlyti institucinius sprendimo būdus.

W. Normanas nesiekė sukurti universalų teorinį modelį, išsprendžiantį visas daugiataučių valstybių – tiek Vakarų, tiek postsovietinės erdvės – problemas. Tačiau klausimai, kuriuos jis kelia, savotiškai universalūs, skiriasi tik valstybių, priklausomai nuo demokratijos įsitvirtinimo lygio, galimybės į juos atsakyti. W. Normano knyga studijuojantiems Rytų Europą specialistams yra puiki priemonė įvertinti postsovietinės erdvės tautinę politiką ir kokių tikslų šioje srityje turėtų siekti šio regiono valstybės, nes, kaip teigia pats autorius, tai „taikomosios normatyvinės teorijos darbas“⁵.

Maža to, dalis knygos yra skirta pasiūlymams, kaip ir kodėl daugiatautėse valstybėse turėtų būti įtvirtinamas federalizmas. Ši knyga labai praverstų konstitucinės teisės teoriją studijuojantiems mokslininkams. Tai puikus politinės filosofijos darbas, kuriame kai kuriuos atsakymus gali tikėtis rasti net ir tarptautinės teisės specialistai.

Bene svarbiausia ir aktualiausia ši knyga tiems, kurie ieško tautinių konfliktų sprendimo būdų tiek demokratinių, tiek pereinamojoje stadijoje esančių valstybių viduje. W. Normanas išdrįsta atvirai įvardyti, kad visos valstybės, visos vyriausybės tautiniu klausimu negali būti neutralios, o politinės filosofijos ir apskritai politikos mokslų teoretikų darbas yra įvertinti, kada nebuvimas neutraliu pateisintinas, o kada tai jau yra manipuliacija, prasilenkianti su prigimtinėmis žmogaus teisėmis.

NUORODOS IR PASTABOS

¹ Wayne Norman. *Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State*. Oxford University Press, 2006. P. 9.

² Rogers Brubaker. *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996. P. 16.

³ Wayne Norman. *Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State*. Oxford University Press, 2006. P. 40–41.

⁴ Rusijos Federacijos ir Tatarstano Respublikos sutartis dėl dvišalio galių delegavimo ir jurisdikcijos pasirašyta 1994 m. kovo 21 d. Reikėtų pasakyti, kad šiuo metu Tatarstanas spaudžiamas peržiūrėti sutartį kaip neatitinkančią Federacijos konstitucijos. Analogiškos sutarties ratifikavimą, kurioje liktų Tatarstano tautos apsisprendimo atributai (nors ir simboliniai), Rusijos Dūma atidėjo.

⁵ Wayne Norman. *Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State*. Oxford University Press, 2006. P. xv.